

HAMID SULAYMON,
filologiya fanlari doktori, professor

QO'LYOZMALAR DUNYOSI – TARIXIMIZ ZIYOSI

Har bir xalq o'z tarixi, o'tmishi bilan tirik. Xalq yaratgan moddiy va ma'naviy madaniyat milliy doira bilan cheklanib qolmay, ayni zamonda umumbashariy ahamiyat kasb etadi, jahon madaniyati xazinasini yaratadi va jamiyat rivoji uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ulug' mutaffakir, olim va ijodkorlar o'z xalqlarining faxri bo'lish bilan bir qatorda, jahon madaniyatining ham vakilidirlar. Ko'hna tarix ham madaniyat maskani bo'lmish O'rta Osiyo zaminida tavallud topib, olamga dong taratgan Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiy kabi buyuk shaxslar ana shunday tabarruk siymolardir. Ming afsuski, o'tmishdagi qonli urushlar, jahongirlarning zabt etish siyosati, ichki urushlar davridagi kolonializm zulmi xalqlar boshiga cheksiz kulfat va musibatlar keltiribgina qolmay, ularning ma'naviy boyliklarini talon-taroj qilgan, toptagan.

Bosqinchilar mahkum xalqlarni ongli ravishda ma'naviy qashshoqlantirishga uringan. Chunonchi, millodan avvalgi IV asrda jahonni zabt etishga kirishgan Iskandar Zulqarnayn O'rta Osiyoda katta talofat ko'rishga qaramay, xalqni ma'naviy dunyosidan mahrum etish maqsadida zardushtiyar ibodatxonalarini vayron qildi, ularni ta'qib ostiga oladi, yunon tarixchilari va Beruniyning yozishicha, o'n ikki ming qoramol terisiga oltin suv bilan bitilgan zardushtiyarlarning muqaddas kitobi "Avesto"ni kuydirtiradi. Millodan burungi 47-yilda Rim imperatori Yuliy Sezar rim-karfigan urushida qadimgi yunon madaniyati asrlar davomida yaratgan ilm-fan, adabiyot namunalari jamlangan besh yuz ming qo'lyozma saqlanayotgan Aleksandriya kutubxonasiga o't qo'ydiradi. XIII asrda O'rta Osiyoni zabt etgan arablar islom dinini yerli xalq ongiga singdirish maqsadida xorazm, sug'd, qadimgi turk, uyg'ur yozuvlarida yaratilgan ozmuncha qo'lyozma asarlarni kuydirib, olimlarimizni kofirlikda ayblamadilarmi? Xalqimiz aql-idroki, tafakkuri qudratini ifodalovchi qanchadan-qancha durdonalar mo'g'illar istilosida nom-u nishonsiz yo'qolib ketmadi deysiz. Amirlar, xonlar, mustamlakachilik davridagi yo'qotishlar-chi?

Arablar istilosidan to XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan ming yildan ortiq davr badalida xalqimiz arab, fors-tojik, o'zbek tillarida, arab yozuvida yaratgan ilmiy, tarixiy, badiiy asarlar qo'lyozma kitoblar shaklida ko'chirilib, avloddan avlodga o'tib kelgan. O'zbekistonda kitob chop etish esa faqat XIX asr o'rtalarida Xiva, Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkent va boshqa shaharlarda paydo bo'la boshlagan.

Modomiki shunday ekan, xalqimiz ma'naviy boyligining katta bir qismi bo'lmish qo'lyozmalarni jamg'arish, ularni ilmiy ravishda xolisanlillo tadqiq qilish, eng ilg'or namunalarini esa zamondoshlarimizni va kelajak avlodlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qildirish ijtimoiy fan vakillari oldidagi asosiy vazifalardan biridir. Qo'lyozma merosimiz xususida gap borar ekan, shu vazifaning ikki asosiy yo'lanishini alohida diqqat markazida tutmoq lozim. Biri – hozirgacha saqlangan, ammo jahon kutubxonalarda "sochilib" yotgan ilm-fan, adabiyot, tas-

viriy san'at namunalarini hisobga olib, ularning fotonusxasi yoki mikrofilmlarini to'plash, ayni zamonda shaxsiy kutubxonalar va aholi qo'lida saqlangan qo'lyozmalarni ham muntazam ravishda, ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish yo'li bilan izlash va topish, egalaridan sotib olish, ularni davlat mulkiga aylantirib, ko'z qorachig'idek asrashdir.

Ikkinchi asosiy yo'lanish – to'plangan qo'lyozmalar ustida keng ko'lamda ilmiy tadqiqot ishlari olib borish, yuqori saviyadagi matnshunoslik tekshirishlari yordamida XX asr boshigacha bo'lgan davrda o'zbek xalqidan etishib chiqqan, o'lmas asarlari bilan shuhrat qozongan, insonparvar olim, shoir, mutaffakir zotlar qo'lyozma meroslarining eng qadimiy va eng mo'tabar nusxalarini qiyosiy o'rganish asosida har bir olim-u shoir merosining fan uchun ishonchli birinchi manba darajasidagi mukammal nusxasini tayyorlab, uni qaytadan fan iste'moliga olib kirish, ommaga taqdim etishdan iboratdir.

Har bir xalq tarixi o'sha xalq vakillari qoldirgan moddiy madaniyat yodgorliklari bilan bir qatorda yozma yodgorliklar, qo'lyozma manbalarda o'z ifodasini topgan. Xo'sh, bulardan qaysi biri tarix uchun ko'proq ahamiyatga ega? Albatta, har ikkisi. Zero, qo'lyozma manbalar arxeologik topilmalar, me'morchilik yodgorliklaridek bevosita tasavvur bera olmasa-da, lekin ular ilm-fan, falsafa, tarix va adabiyot, umuman ijtimoiy ong rivojini moddiy madaniyat yodgorliklaridan ko'ra mufassalroq ifodalaydi. Shuning uchun ham, har ikkala turkum yodgorliklarni bir xil e'tibor bilan o'rganish va ulardan umumlashma xulosa chiqarish yo'li bilan jamiyat taraqqiyotining bosqichlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Shu o'rinda insoniyat paydo bo'lishi va ibtidoiy jamoa tarixiga oid materiallarni asosan moddiy madaniyat yodgorliklari, quldorlik, feodalizm va ayniqsa kapitalistik jamiyat tarixi uchun boy faktik materiallar esa yozma manbalarda saqlangani unutmash lozim. Xalq og'zaki ijodi va turli afsonalar, albatta, bular sirasiga kirmaydi.

Binobarin, xalqimizning iqtisodiy, siyosiy va madaniy tarixi qiyosiy uslub asosida to'liq ham to'g'ri o'rganishni turli darsliklar, boshqa asarlar asosida yozilgan asarlar orqali emas, balki fanda birinchi manba hisoblangan qo'lyozma kitob va turli yozma hujjatlar asosida o'rganishimiz, tarixiy voqealarni haqiqat nuqtayi nazaridan to'g'ri yoritishimiz lozim. Bu sohada talay imkoniyatlar mavjud, yirik tadqiqotlar o'z ijrochisiga muntazir.

Kezi kelganda Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek kabi jahon madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan hamyurt bobokalonlarimiz merosini o'rganish yanada chuqurlashtirilmog'i, bunday siymolar ta'limoti oliy o'quv yurtlari, maktab programmalaridan munosib o'rin olmog'i darkor. Ular yaratgan asarlarni besh-o'n ming nusxada nashr etish respublikamizdagi kutubxonlar talabini ham qondirib bo'lmaydi. Qomusiy bilim sohibi Mirzo Ulug'bekning astronomik maktabi qaqida marhum akademik T.N.Qori Niyoziy yozgan monografiya bilan sanoqli risolalargina ma'lum xolos. Ulug'bekning o'z asarlari esa hanuzgacha chop etilmagan.

Ushbu satrlar muallifi 1975-va 1977-yillarda Hindiston kutubxonalari bo'ylab qilgan safarida Haydarobod shahridagi Salarjang muzeyidagi Sharq qo'lyozmalari kutubxonasidan XIV-XV asrlarda ijod etgan, ammo hozirgacha na o'zi, na ijodi fanga ma'lum bo'lgan o'zbek shoiri Hofiz Xorazmiyning o'n sakkiz ming misradan iborat she'riy merosini o'z ichiga olgan devonini topishga muyassar bo'ldi. Devondagi 1052 g'azal va boshqa she'rlar dunyoviy mazmunga ega, ular boy va ravon, yuqori taraqqiyot bosqichidagi o'zbek adabiy tilida yaratilgan (mazkur devonni 1979-yilning birinchi yarmida chop etish mo'ljallangan).

Hofiz Xorazmiyning she'riyati o'zbek adabiyoti va o'zbek adabiy tilining hatto Navoiydan avvalroq – XIV asrda rivojlangan milliy til sifatida shakllanganidan darak beradi. Hofiz Xorazmiy devonining qo'lyozmasi o'zbek she'riyati va adabiy tili tarixining bebaho hujjatlaridir.

Hindistonning Jaypur shahridagi kutubxonadan topilgan Sayid Qosimiy ismli XV asrning birinchi yarmida yashagan shoir ham Hofiz kabi adabiyotimiz tarixiga yangi qo'shilgan namoyondalardan biridir.

Qo'lyozma merosimizni izlash va o'rganish tajribalari shuni tobora aniq ko'rsatmoqdaki, dunyoning turli burchaklarida, kitob muxlislarining bisotlarida yotgan, biz bilmagan qo'lyozma-

lar bilganlarimizdan kam emas. Yaqin vaqtlarda ham o'zbek xalqi millat sifatida faqat XIX asr o'rtalarida shakllana boshladi, degan g'ayri ilmiy fikr mavjud edi. Xalqimiz va madaniyatimiz tarixini ongli ravishda inkor etishga qaratilgan bu "nazariya" ayni vaqtda shunday fikr egalari tariximizning birinchi manbalaridan xabarsizligini ham ko'rsatadi. Hech bo'lmaganda, Navoiyning biror asarini tushunib o'qigan kishi bunchalik asossiz fikrni aytishga jur'at qilmagan bo'lardi.

Xulosa shuki, tarixiy-qiyosiy uslubni dasturilamal qilib, chinakam ilmiy asosda o'rganila boshlangan har bir yozma merosimiz O'rta Osiyo xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining jamiyat taraqqiyotidagi tutgan o'rnini, bizning kimligimizni, jahon madaniyatiga qanday hissa qo'shganimizni ko'rsatuvchi ham guvoh, ham isbotdir.

Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyi munosabati bilan 1967-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi o'n yil mobaynida respublikamizning yirik ilmiy-ma'rifiy markazlaridan biriga aylandi. Adabiy merosimizni to'plash va o'rganishda, uning ilg'or yutuqlarini keng targ'ib etishda, adabiy meros yordamida ommani vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularga umumbashariy insonparvarlik g'oyalarini singdira boshishda ko'pgina ishlarni amalga oshirdi. Muzeyning sakkizta ilmiy bo'limida o'n yil fidoyilik bilan mehnat qilgan olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz olti ming qo'lyozma va toshbosma kitoblardan iborat qo'lyozmalar xazinasini bunyodga keltirishdi. Shubhasiz, bu xazina to'xtovsiz boyib bormoqda. Qirq sakkiz yozuvchi, shoir va adabiyotshunos olim dastxati, shaxsiy hujjat va buyumlarini o'z ichiga olgan "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" tashkil topdi. Qator ilmiy kabinet, laboratoriyalar tahrir-nashriyot bo'limi va ixtisoslashgan bosmaxona tuzildi. Muzey nomi bilan ellikdan ortiq kitob, "Adabiy meros" ilmiy asarlar to'plami chop etildi. Muzey xodimlaridan bir necha fan kandidati va doktorlari yetishib chiqdi.

Ana shunday bajarilgan ishlar samarasi o'laroq, muzey ilmiy tadqiqot instituti darajasiga ko'tarildi. Muzey erishgan shu yutuqlar zaminida O'zbekiston hukumatining bevosita rahbarligi va tashabbusi bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida yangi ilmiy tadqiqot muassasasi – Qo'lyozmalar instituti tashkil etildi.

Institutning sakkiz ilmiy bo'limi xodimlari XX asr boshigacha bo'lgan adabiy merosimizning dastlabki manbalarini to'plash, noyob va ahamiyatli qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish natijasida yodgorliklarni eng ishonchli matnlarini ham arab, ham hozirgi joriy yozuvda chop ettirish ishi bilan shug'ullanishadi. Institutda to'plangan qo'lyozmalar, xalq kitoblari, O'zbekiston yozuvchilari arxivi materiallari ilmiy tavsifi tuzildi, kataloglar nashr etildi. Qo'lyozmalar bilan uzviy bog'liq bo'lgan rassomlik, naqqoshlik va xattotlik, umuman, Sharq kitobat san'atini o'rganish, ularning eng yaxshi namunalarini chop ettirish ishi bilan Sharq kitobat san'ati bo'limi shug'ullanadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, Qo'lyozmalar instituti uchun tasdiqlangan ilmiy yo'nalish bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik hamda Til va adabiyot institutlari faoliyati o'rtasida hech qanday bir xillik bo'lmaydi.

Shu yildan institutimiz jamoasi, o'z ilmiy yo'nalishidan kelib chiqib, yangi mavzular ustida tadqiqot ishlarini boshladi. Masalan, XX asr boshlarida bo'lgan adabiyotimiz ilmiy tanqidiy matnlarini chop etishga kirishdi. Yilning birinchi yarmida Hofiz Xorazmiy devoni, Hamza Hakimzoda va Hamid Olimjon arxivi kataloglarini nashrdan chiqarish rejalashtirilgan. Institutning doimiy arxeografik ekspeditsiyasi O'rta Osiyo respublikalari bo'ylab qo'lyozmalar to'plash ishini davom ettiradi, bir guruh olimlar Turkiya va Eron kutubxonalarida bo'ladilar.

Biz moziyni yaxshi bilishimiz, ayni vaqtda kelajak avlodlarni kamol toptirish uchun o'tmish madaniy merosimiz yutuqlaridan, uning hayotbaxsh an'analaridan to'g'ri foydalana olmog'imiz lozim. Zero, o'zligini bilish o'z xalqi, nasl-nasabi, bobokalonlarini tanishdan boshlanadi. Bu masalalarda qo'lyozma merosimiz, uning har bir zarvarag'i ma'naviy hayotimizning bitmas-tuganmas xazinasini, tariximiz ko'zgusidir.